

УДК 1(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.1(82).2022.253205

НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНИ: СУТНІСТЬ, РОЗМАЇТТЯ, КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Валентин КРИСАЧЕНКО*orcid.org/0000-0002-4965-2750*

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Дослідження присвячене осмисленню сутності, множини, типології та динаміки національних цінностей України в їх евристичному значенні для розбудови сучасної демократичної держави. Особлива увага спрямована на консолідуючу, об'єднуючу та солідарну функції національних цінностей, причому звернення до історичного досвіду дає можливість вишукувати евристичні моделі їх продуктивного використання в сучасній Україні. Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищими соціальними цінностями. Тим самим людина є найвищою національною цінністю, задля якої вибудовується вся система регулятивних відносин як усередині держави, так і в її стосунках із зовнішніми партнерами. Людина як національна цінність постає головно у трьох ієрархічних вимірах: індивіди, спільнота та нація як сукупний контент усіх громадян держави. Відповідно відбувається смислове та об'ємне навантаження національних цінностей на всіх трьох названих рівнях – від особистісно-екзистенційних, міжособових та міжгуртових до синергетичних вимог безпеки, розвитку та процвітання. Сутнісна структура ціннісного буття залежить від змістового наповнення його базових компонентів: аксіологем, предикторів, атитюдів, доменів та життєсвіту загалом. Українське суспільство протягом багатьох століть було об'єктом подібного впливу, внаслідок чого виявився істотно порушеним його ціннісний домен, що потребує цілеспрямованого докладання сукупних зусиль незалежної держави з його відродження та гармонізації. Сучасні ціннісні тренди відслідковуються з 1981 р. в рамках проектів **Європейське дослідження цінностей** та **Всесвітнє дослідження цінностей**. Були виявлені глобальні позитивні зрушення в суспільному розвитку світової спільноти, зокрема кореляція між цінностями самовираження й активністю демократичних інститутів громадянського суспільства. Запропонована дослідницька модель ґрунтується на зіставленні показників різних країн за принципами: традиційні цінності – секулярно-раціональні цінності; цінності виживання – цінності самовираження. Україна з другої половини 90-х років ХХ ст. включена в обидва проекти, що дає можливість виявляти позитивні та негативні тренди в суспільних трансформаціях та співміряти їх із світовими тенденціями.

Ключові слова: Україна; національні цінності; Всесвітнє дослідження цінностей; Європейське дослідження цінностей; структура цінностей; демократія; виживання; самоствердження.

NATIONAL VALUES OF UKRAINE: ESSENCE, DIVERSITY, CONSOLIDATION POTENTIAL

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

© Крисаченко В.

Annotation. *The study is devoted to understanding the essence, set, typology and dynamics of national values of Ukraine in their heuristic meaning for the development of a modern democratic state. Particular attention is paid to the consolidating, unifying, and solidarity functions of national values, while recourse to the historical experience allows us to seek heuristic models of their productive use in modern Ukraine. The Constitution of Ukraine solemnly proclaims that a person, their life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value. Thus, man is the highest national value, for which the whole system of regulatory relations is built both within the state and in its relations with external partners. Man as a national value appears mainly in three hierarchical dimensions: individuals, communities, and the nation as the aggregate content of all citizens of the state. Accordingly, there is a semantic and voluminous load of national values at all three levels, from personal-existential, interpersonal, and inter-group to synergetic requirements of security, development and prosperity. The essential structure of the value being depends on the content of its basic components: axiologemes, predictors, attitudes, domains and the world in general. Ukrainian society has been the object of such influence for many centuries, which resulted in its value domain to have been significantly violated, requiring purposeful efforts of the independent state to revive and harmonize it. Current value trends have been monitored since 1981 in the framework of the European Values Survey and the World Values Survey. Global positive changes in the social development of the world community were identified, in particular the correlation between the values of self-expression and the activity of democratic institutions of civil society. The proposed research model is based on the comparison of indicators of different countries on such principles: traditional values – secular-rational values; values of survival – values of self-expression. From the second half of the 1990s, Ukraine has been included in both projects, which allows identifying positive and negative trends in social transformations to compare them with global trends.*

Key words: *Ukraine; national values; World Values Survey; European Values Survey; value structure; democracy; survival; self-affirmation.*

Проблема національних цінностей в європейській духовній культурі відноситься до однієї з першочергових, починаючи з античних часів. Платон та Арістотель розмірковували над можливістю створення ідеальної держави, мислячи її саме як таку, в якій цінності еллінського світу мали б можливість найповнішого самовираження. В реальному житті греки, розв'язуючи свої проблеми в кожному з конкретних міст-держав (полісів), водночас не забували про свою етнокультурну єдність та цивілізаційну особливість. В римські часи національні цінності набули політичного буття як смислові організатори всього мультикультурного простору держави. Саме громадянські цінності як загальнонаціональні пріоритети постали в центрі уваги суспільних

зусиль в часи європейських буржуазно-демократичних революцій; вони ж були покладені в підвалини формування «громадянського суспільства» європейськими колоністами на північноамериканському континенті [13].

Феномен націй, їх цінності та інтереси осмислювали Й.Г. Гердер, Й.Г. Фіхте, Ф. Вольтер, Дж. С. Мілль, І. Кант, Г.В. Гегель, Г. Спенсер, Е. Ренан та інші класики європейської думки. В ХХ ст. феномен європейських цінностей досліджували Е. Дюркгайм, М. Вебер, Ю. Габермас, Ф. Ніцше, Г. Ріккерт, В. Франкл, Е. Фромм, М. Шелер, О. Шпенглер та ряд інших, які виявили багатючий спектр і водночас потенційну конфліктність світоглядних систем. В українській традиції знайомими є узагальнення

І. Франка, О. Потєбні, М. Грушевського, Ю. Бачинського, Д. Донцова, Ю. Липи, Ю. Вассіяна, Д. Чижевського, Р. Шпорлюка, М. Сосновського та ін. З модерних пошуків слід виокремити праці українських (В. Андрущенко, В. Баран, П. Гай-Нижник, В. Горбулін, Л. Залізник, А. Качинський, П. Кононенко, В. Котигоренко, В. Кремень, В. Лісовий, М. Михальченко, М. Степико, М. Панчук, Л. Чупрій) та зарубіжних (П. Альтер, Б. Андерсон, Р. Брубейкер, Зб. Бжезінський, А. Валіцький, Дж. Гатчінсон, Л. Грінфельд, К. Дойч, Г. Кіссінджер, В. Коннор, Я. Крейчі, Ф. Майнеке, Е.Д. Сміт, Ф. Фукуяма) аналітиків. Для розуміння соціологічного виміру функціонування національних цінностей важливими є напрацювання В. Бакірова, І. Бекешкіної, О. Вишняка, С. Макеєва, А. Ручки, В. Паніотто, В. Пилипенка, О. Стегнія, В. Хмелька, М. Чурилова та ін.

Для українського суспільства національні цінності були і є системоорганізуючим чинником власного буття та розвитку. Саме цей світоглядний предикат визначав своєрідність українського етносу, його розуміння держави, громади, сім'ї та значення конкретної особистості у світі, національні цінності творили надійний підмурівок доброзичливого, толерантного ставлення до інших, породжували почуття відповідальності за свої вчинки та спонукали до налагодження справедливості і взаєморозуміння [20]. Через це національні цінності ставали чи не найголовнішою перепоною перед намірами різноманітних агресивних сил підкорити Україну, а її народ перетворити на слухняну юрбу без роду-племіні. Національні цінності є тим знаменом, під яким гуртувалось не

одне покоління українців у визвольних змаганнях проти загарбників, саме вони постають духовним началом, на основі якого нині вибудовується незалежна європейська українська держава.

Метою дослідження є осмислення сутності, множини, типології та динаміки національних цінностей України в їх евристичному значенні для розбудови сучасної демократичної держави. Особлива увага спрямована на консолідуючу, об'єднуючу та солідарну функції національних цінностей, причому звернення до історичного досвіду дає можливість вишукувати евристичні моделі їх продуктивного використання в сучасній Україні. Провідними методами при цьому постають засоби аксіологічного аналізу, а також політологічний та соціологічний аналізи. Історична реконструкція та компаративістика уможливають виявлення та зіставлення ціннісних моделей різних культур з тим, щоб доказово засвідчити європейськість всієї системи національних цінностей України.

Сутність та множина національних цінностей

Смислове навантаження поняття «**національні цінності**» визначається обраними аксіоматичними твердженнями щодо змісту обох бінарних компонентів, тобто «національне» та «цінності». Під ціннісний вимір може підпадати все суще, включно з метафізичними та віртуальними сутностями, а саме право вибору переймає на себе діяльнісний суб'єкт взаємодії. Цінність у найширшому розумінні – належне суще, котре має позитивне значення для суб'єкта сприйняття і протистоїть таким чином негативній онтології. Таким началом надається значення бажаного, життєво

важливого, омріяного, з виразним тя- жінням до надання статусу ідеального. А тому цінність не є властивістю якоїсь речі, безвідносно до її існування, але вона набуває особіного самодостатнього значення в людському світовідно- шенні під час її включення у життєвіт людини. В цьому контексті цінності по- стають мірилом буття, котре суб'єкт і намагається унормувати за обраними ідеальними зразками. Цим визначається інструментальна, предметно-перетворюю- ча функція цінностей, котра постає ка- талізатором, вихідним індуктором най- різноманітніших проєктів, включно з найгеніальнішими та найзлочиннішими.

У сучасній аналітиці виокремлюєть- ся низка підходів до проблеми визначен- ня сутності національних цінностей, їх класифікації, структурування та прак- тичного наповнення. Серед них особли- ву увагу своєю імпліцитною креативніс- тю привертає підхід, запропонований відомими дослідниками В. Горбуліним та А. Качинським [6]. На думку вчених, **на- ціональні цінності доцільно структу- рувати за ієрархічною ознакою**, тобто мірою множини, котра виокремлюється в окрему страту. А тому слід вести мову про три групи національних цінностей: індивіда (1), суспільства (2), держави (3). На першому рівні – **індивідуально- му** – знаковими є такі ознаки: права та свобода людини, приватна власність, па- тріотизм, працьовитість, миролюбність, толерантність, родинність, індивідуалізм. На другому – **суспільному** – рівні першочергове значення мають: добро- бут, соціальна справедливість, міжетніч- на та міжконфесійна злагода, лібераль- но-демократичні традиції, матеріальні та духовні надбання. Нарешті, на третьо- му, **державному**, рівні визначальними

стають такі цінності, як природні ре- сурси, конституційний лад, національна безпека, державний суверенітет, терито- ріальна цілісність, система міждержав- них зв'язків та деякі інші [6, с. 24]. При цьому автори змушені констатувати, що «головною рисою сучасних українських національних цінностей є відсутність серед них певних чітко окреслених і за- гальноновизнаних. Це зумовлено перехід- ним етапом історії України» [6, с. 25–26]. Слід мати на увазі, що самі національні цінності органічно пов'язані з іншими смисловажливими організаторами суспільного та державного буття України, а саме національними інтересами та на- ціональними цілями [4]. Тріада **«інте- реси–цінності–цілі»** на сутнісному рівні визначає органічну єдність та нерозрив- ність національного буття українців – і як незалежної демократичної держави, і як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин.

Слід наголосити, що цінності кож- ного з об'єктів системної тріади «лю- дина–суспільство–держава» набувають статусу національних, коли вони безпо- середньо відносні до їхнього синерге- тичного, взаємопов'язаного функціону- вання. Власні переконання особистості можуть мати доленосне значення для інших членів суспільства, якщо цей громадянин володіє тими чи іншими важе- лями впливу з відповідними наслідками для інших, як позитивними, так і нега- тивними. При цьому *національні* – похідні від категорії *нації*, котра в сучасному науковому дискурсі є досить полісеман- тичною. При цьому, однак, визначилися дві базові дефініції, котрі проілюстрував на прикладі французів та німців Р. Бру- бейкер: «В той час як французьке розу- міння нації є державоцентричним та

асиміляційним, німецьке розуміння нації народоцентричне та диференційне. Оскільки національне почуття з'явилося до появи національної держави (nation-state), німецька ідея нації у своїх витках є ані політичною, ані пов'язаною з абстрактною ідеєю громадянства» [2, с. 797]. З огляду на українську минувшину (нелегкі століття колоніального стану та новітнього державотворення) обидві моделі Брубейкера – і французька, і німецька – мають евристичне значення для розуміння феномена українського «національного». В часи бездержавності, навіть з огляду на політичну нетотожність окупаційних режимів, лейтмотивом і рушійною силою визвольних змагань була саме **етнокультурна самодостатність українського народу**. В такому випадку можна ставити знак рівності між поняттями «нація» та «етнос», а цінності, відповідно, набувають статусу національно-етнічних. В умовах існування незалежної української держави, в якій на конституційному рівні гарантується мультикультуралізм, більш чинна «французька» модель, коли **національні цінності набувають форми національно-державних**. У такому разі **і громадяни, і спільнота, і держава в цілому є водночас і носіями, і творцями національних цінностей**, зрозуміло, різної повноти, масштабності та специфіки.

Структура цінностей

Елементарними одиницями ціннісного ставлення людини до світу (включаючи і себе самого) є різноманітні **аксіологеми**. Переведення когось/чогось у статус позитивного, життєво необхідного чи значимого відбувається переважно двома шляхами: об'єктивною детермінацією суспільного (спільнотного)

ставлення до даного об'єкта як такого, що має всезагальне значення, тобто є цінним, і наразі суб'єктивною оцінкою (самооцінкою) суцього як такого, що має виключне значення для конкретного суб'єкта. Повітря, наприклад, цінується за його чистоту, і це є необхідний чинник забезпечення життєдіяльності всіх суб'єктів, незалежно від їхніх особистих переконань. Водночас окремий індивід може заявляти про себе як про унікальну цінність для всього людства, але це може бути лише підвищеною самооцінкою зарозумілого пересічного громадянина. Обидві категорії цінностей поширюються в суспільстві різноманітними шляхами, зокрема, через усвідомлення їхньої необхідності, престижу, популярності, зрештою – з використанням тих чи інших засобів імплементації потрібних аксіологем у масову свідомість індивідів, включаючи навіть соціокультурне кодування за допомогою привнесеної матриці.

Аксіологеми формуються на підставі предикторів – життєвої позиції або уявлень особистості щодо власної долі. **Предиктори** (англ. *predictor* – передвісник) – структурно організовані системи, функцією яких є прогнозування, своєрідна ціннісна орієнтація особистості на її дії та вчинки. Серед них, наприклад, важливого значення набувають переконання у справедливості та відповідальності, доброзичливості зовнішнього світу, позитивності образу «Я», удачі, власної успішності та потреби для оточуючих тощо. Вони є підмурівком формування суб'єктивної картини життєвого шляху людини, тобто її намірів і вчинків, надій і сподівань, здобутків та успіхів; серед них цілком можливе і фаталістичне розуміння майбутнього – як

проекції песимістичної оцінки теперішнього стану (свого власного чи оточення, а то й усього світу) з жорсткою детермінацією на часовий вектор. Предиктор постає, таким чином, своєрідним донором, інвазією у майбутнє, життєвим орієнтиром та дороговказом до щасливого існування. Улюблене гасло М. Хрущова «Нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі» є нічим іншим, як предиктором – підміною реального буття уявним, вигаданим, в якому всі сподівання людей про щастя обов'язково збудуться. Але не тепер, а потім, колись, а на шляху до цього слід сприймати теперішню радянську реальність як неминучу плату за майбутнє щастя. Водночас, як доводять Х. Вельцель та Р. Інглгарт, «устремління до свободи на масовому рівні як показник культурної модернізації є найдієвішим предиктором (підкреслення авт. – В. К.) переходів до демократії» [3, с. 87], що засвідчує виняткове значення внутрішньої ціннісної мотивації спільноти до кардинальних соціальних змін.

Набуті цінності постають мірилом, своєрідним стандартом щодо оцінки власних вчинків та дій так само, як і відповідних акцій з боку оточуючої спільноти. В своїй системній даності вони формують певні **атитюди** – соціальні установки, тип переконань, котрі мають залишатися інваріантними у плинному світі. Як зазначає М. Рокіч, органічно всотана цінність стає опертям «для розвитку та підтримки атитюдів щодо релевантних об'єктів і ситуацій, для оцінки власних дій та атитюдів, як і дій та атитюдів інших людей, для моральної оцінки себе та інших, для порівняння себе з іншими» [28, р. 16]. У свою чергу певна множина атитюдів, котра притаманна

суб'єкту аксіологічної взаємодії (особистості–спільноті–нації), формує ціннісний **домен** – «увесь спектр смислотворчої активності та кристалізовані смисли, що задають моральні й ціннісні орієнтири носіїв даного символічного універсуму» [26, с. 117]. Відбувається своєрідне онтологічне порівняння (включно із змаганням та конкуренцією) носіїв різних доменів, тобто колективного ідентичного різних доменів між собою на предмет моральної переваги або сумісності/несумісності один із одним.

Від зіткнення двох або декількох доменів слід очікувати різноманітних результатів – від їхнього співіснування чи взаємозбагачення (навіть постання пасіонарності – за Л. Гумільовим) до конфлікту і протистояння між ними, включно із елімінацією одного з них. Останню ситуацію С. Гантінгтон назвав «зіткненням цивілізацій», маючи на увазі саме негативний ефект від контактів. У такому випадку прийшла культура, особливо якщо вона спирається на владну підтримку, починає нав'язувати свої норми та цінності. І тому публічне функціонування існуючих доменів може здійснюватися шляхом послаблення сфер їхнього застосування за допомогою додаткових, в даному випадку – примусових, засобів. У такому разі певний світоглядно-практичний домен трансформується в **матрицю** – стандартизований набір форм мислення, поведінки та дії, здійснюваний в умовах контролю над суб'єктами впливу. По суті справи, матриця являє собою великодержавний канон норм, причому сама вона функціонує в двох даностях: перша – для елітарного прошарку – як вміння володарювати і експлуатувати, друга – для «третіх» шарів, для «простолюдинів» – як необхідність

покори. А тому засвоєння ціннісної матриці постає своєрідним кодом увіходження суб'єктів та спільнот в панівний домен, уможлиблюючи пояснення і виправдання здійсненої ними ціннісної та політичної переорієнтації.

Використання ціннісної матриці безпосередньо пов'язане з такими інструментальними епістемологічними процедурами, як селекція (ізоляціонізм), інтерпретація та маніпуляція. **Селекція** (лат. *selectio* – вибір, добір) – надання переваги окремим об'єктам з однорідної множини за певною ознакою. В світі живого селекція відбувається на користь адаптивних ознак, котрі сприяють організмам в їхній боротьбі за існування. Людина в своєму житті також постійно стикається з проблемою вибору в соціальних діях, контактах, смаках тощо. В інформаційній сфері селекція новин здійснюється залежно від ідеології власника ресурсу. Тоталітарна ціннісна матриця безжалісно відсікає з аксіологічного контенту будь-які аксіологеми чи предиктори, які є (чи можуть бути) несумісними з панівним світоглядно-ідейним доменом. Тим самим суб'єкт сприйняття потрапляє в пастку **ізоляціонізму** – штучного обмеження доступу до інформації про навколишній світ та взаємозв'язків із ним. Внаслідок цього створюється семантичний конструкт на зразок канонів, догм, міфологем, ідеологем тощо, котрі наділяються статусом абсолютної істини, критичне ставлення до якої є неприпустимим і підлягає засудженню владними органами. **Інтерпретація** (лат. *interpretatio* – розтлумачення, пояснення) – процедура надання значень (сміслів) елементам якогось твердження (гіпотези, концепції, теорії, вчення, доктрини, закону тощо). В науці

інтерпретація спрямована на пошук істини, достовірного знання і спирається на емпіричну базу, експерименти, логістику та ін. В політиці – на виправдання дій та вчинків однієї сторони і – за бажання – дискредитації відповідних акцій супротивника. **Маніпуляція** (від лат. *manipulus* – жменя) первісно позначала вправність людських рук під час виконання складних процедур, але вживається також у значенні шахрайських, нечесних дій і вчинків, спрямованих на ошукування окремої людини чи соціальних спільнот.

Російська політика з метою утвердження власних інтересів традиційно використовує всі названі процедури селекції (ізоляції), інтерпретації та маніпуляції, причому щодо практично всіх контактних сторін, котрі стають об'єктами подібного впливу. При цьому важко знайти ту чи іншу важливу політичну акцію чи угоду, де відповідні інструменти не були б використані. Вже понад вісімдесят років минуло з дня підписання пакта Молотова–Ріббентропа про розподіл сфер впливу в Європі, а Москва і донині уявляє себе жертвою «віроломного нападу». Жодна з домовленостей між РФ і Україною на державному рівні не була належним чином виконана, починаючи від угод про розподіл активів колишнього СРСР і закінчуючи Договором про дружбу, співпрацю і партнерство між РФ та Україною від 35 травня 1997 р. чи Договором між Україною та РФ про українсько-російський кордон від 28 січня 2003 р. В обох випадках для підписання договорів до Києва прибували президенти РФ Б. Єльцин і В. Путін, і це теж увіходить до маніпулятивних трюків Москви. А наслідок – окупована значна частина території України. Те ж саме

стосується і міжнародних «зобов'язань» Росії, починаючи від Переяславського договору і закінчуючи Будапештським меморандумом – в обох випадках гарантувались українській державі суверенітет та територіальна цілісність, і обидва рази ці обіцянки нахабно і цинічно були порушені. Що ж стосується ізоляціонізму – політичного, культурного, світоглядного, економічного і, чи не найголовніше, громадянського, то сучасна РФ практикує його як засадничу підвалину утвердження своєї винятковості та месіанського призначення, хоча для її громадян це перетворюється в життя на своєрідному «острові» за міцним парканом від цивілізованого світу.

Інтегральним підсумком взаємодії ціннісних структур всіх рівнів є життєсвіт, який проектується в людину за допомогою різноманітних знаків та символів [8]. Автентичний життєсвіт людини, тобто успадковане від своїх предків довкілля з унормованими звичаями та традиціями, здобутками і проблемами, національною культурою та рідною природою, є тим живильним середовищем, яке формує людину, дає їй сенс і перспективу власного життя, створює оптимальні можливості для творчої самореалізації особистості. І, навзаєм, життєсвіт, який зазнав руйнівного чужорідного впливу, стає для людини несумісним для повноцінного існування, своєрідним антагоністом її внутрішніх потреб та морально-етичних імперативів буття. Життєсвіт, змодельований і опредметнений за матрицею загарбника, нівечить та незворотно трансформує здатність індивіда протистояти такому впливу, реалізувати свою самодостатність та покликання. Сучасне українське суспільство і досі не змогло повністю звільнитися від

системи радянських «цінностей». А попереду ще практично нескінченний край роботи з усунення цього реліктового життєсвіту, який вперто нам нав'язує Росія.

Компаративістика альтернативних доменів

Гіркий досвід Другої світової війни змусив цивілізований світ докорінно трансформувати ціннісний домен у міждержавних стосунках. Запорукою нового міжнародного порядку, в якому мали б панувати мир та злагода і водночас недопущення глобальних військових катаклізмів, стало формування нових наддержавних структур: організацій, союзів, об'єднань тощо. Чільне місце в цьому процесі обіймає заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) (1945) та Північноатлантичного договору (НАТО) (1949), в статутних положеннях яких були зафіксовані нові ціннісні принципи співпраці між учасниками договорів. Зокрема, у Вашингтонському договорі про утворення НАТО зафіксовано, що учасники, «сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права, прагнучи сприяти стабільності і добробуту в Північноатлантичному регіоні, вирішили об'єднати свої зусилля для здійснення колективної оборони та підтримки миру і безпеки» [16]. І саме ця категоріальна тріада «**демократія–свобода–закон**» стала визначальною у формулюванні головної мети діяльності НАТО – мир і безпека задля стабільності і добробуту громадян нового об'єднання. Інакше кажучи, досягнення високої мети має ґрунтуватися і на бездоганих морально-етичних

принципах. Завдяки обраному імперативу відбувалося в подальшому нарощування змісту та обширів ціннісного домену розвинених демократичних країн.

Чи не найповнішою мірою це простежується в аналізі руху держав до об'єднаної Європи. Знаковими віхами на цьому шляху стала низка важливих міждержавних актів, котрі чітко реалізовували стратегічний вектор утвердження нових цінностей міжнародної спільноти. Римський договір 1957 р. ознаменував створення Європейського Економічного Співтовариства, в якому економічні інтереси сторін мали гармонізуватись з вимогами індивідуальної свободи, рівності та соціальної справедливості. Маастрихтський договір 1992 р. істотно розширив поле ціннісного домену, проголосивши відданість принципам свободи, демократії, поваги до прав людини, основних свобод і верховенства права. Ці принципи як аксіологічний базис діяльності організації інституалізував Амстердамський договір 1997 р., який і закріплював утворення Європейського Союзу. Важливим наголосом у ньому стало те, що означені принципи мають стати спільними для громадян об'єднаної Європи, а їхні зусилля – спрямованими на забезпечення сталого розвитку всіх держав-членів ЄС. У підсумку на початку XXI ст. ЄС офіційно визначився з переліком базових європейських цінностей, оприлюднивши свою позицію у спеціальному документі. Отже, **базовими європейськими цінностями** є: 1. Гуманістичне мислення; 2. Раціональність; 3. Секулярність; 4. Верховенство права; 5. Демократія; 6. Захист прав людини [27]. Вельми прикметно, що до цього тезауруса поряд із політичними цінностями було віднесено і цінності

епістемологічні, тобто людського мислення і думання. Тим самим людська свобода була взята під опіку розвинених демократій не тільки в контексті фізичному, як матеріальних самототожних об'єктів, але і в ментальному вимірі, тобто саме як Людини розумної – Homo sapiens. Прикметно, що в безпосередньому зв'язку з цими цінностями знаходиться і **культурний тренд**, у якому європейська політика обертається навколо таких пріоритетів: культурна спадщина, злагода і спорідненість, формування здорового довкілля, гендерна рівність та міжкультурний діалог [9, с. 45].

Визначальною духовно-практичною категорією діяльності ЄС в сучасних умовах виступає своєрідний **ціннісний «декалог»**, до складу якого належать: мир, права людини, демократія, законність, свобода особистості, рівноправність, толерантність, солідарність, самореалізація та мультикультуралізм [1; 25, с. 23–24]. Йдеться не про ті чи інші аксіологічні конструкти, котрі мають феноменологічну, навіть віртуальну, природу, тобто «пропонуються» соціуму «згори», тобто законсервовані матриці для вжитку як керівництво до дії. Насправді ж ідеться про питомі європейські цінності, апробовані та вистраждані народами протягом своєї складної багатовікової історії, які є проявом волі та бажання самих громадян. Водночас об'єктивний (науковий) історичний наратив засвідчує: відступ або ж нехтування тими чи іншими атигудами з системного ціннісного домену здатні призвести до найнесподіваніших трагічних наслідків, включно зі сповзанням окремих держав до диктатури, автократії та повного нехтування людськими правами і свободами. Навпаки, законодавчо закріплені

відповідними актами цінності – питома духовно-практична складова і здобуток європейської культури – є колективним продуктом суспільної свідомості і соціальних процесів, які стали органічним мірилом буття її носіїв, громадян об'єднаної Європи.

Навзаєм політична практика існування тоталітарних режимів ґрунтується на примусовому нав'язуванні поневоленій людині привнесеного загарбником свого власного ціннісного домену. В імперській Росії світоглядною домінантою режиму була тріада **«Вера-Царь-Отечество»**, призначення якої полягало у формуванні безумовного вірогідданства аж до беззастережної покори представникам влади. В СРСР лексеми комуністичної утопії про рівність, свободу, достаток та братерство народів наповнювались практично тим самим змістом, а саме – відданістю режиму, з безумовною репресивною селекцією всіх інакомислячих та інакодіючих. Сучасна РФ торує свій політичний шлях тими ж великодержавними манівцями. В її Конституції, зрозуміло, також є апеляція до базових цінностей, але їхній контекст завжди виявляється державо-, а не людиновимірним. Їхній перелік вкладається в кілька позицій: патріотизм, соціальна солідарність, громадянськість (служіння Батьківщині), сім'я, здоров'я, освіта, праця і творчість, наука, традиційні російські релігії, мистецтво та література, людство. В перших трьох позиціях виразно проступають смислові інтенції класичної імперської тріади «служіння» громадян державі та її зверхникам, а в інших – фактично йдеться про підміну семантичних значень та ієрархічної логістики людських цінностей загальнокультурними трендами. Водночас з

поля зору укладачів Основного закону повністю «випали» основні людські цінності: особиста свобода, рівність перед законом, демократія тощо. Відповідь на це питання є риторичною: цих положень там немає, бо їх там, за російською логікою, не має бути. На цю тему відверто висловився путінський куратор Валдайських читань Іван Тимофеев: ми не дозволимо «вестернізувати» Росію [21].

А які ж цінності пропонує сама Росія на «експорт» сусіднім державам? Ту саму горезвісну «матрицю», адаптовану до сучасних реалій, тобто власних можливостей здійснювати агресію, з одного боку, та здатність потенційної жертви чинити ефективний опір – з другого. Фахівці з Національного інституту стратегічних досліджень вважають, що їхній зміст визначається самою сутністю путінської моделі монополії на владу, котра забезпечується домінуванням силових структур та контролем над економічними ресурсами країни, при повному нагляді за громадською думкою та зведенням ролі демократичних політичних інституцій до фікції [17, с. 7]. Для об'єктів російських зазіхань пропонуються цілі ціннісні «скрутки» політичного, культурного, мовного, економічного, фінансового та військового характеру, завдяки яким їх можна було б трансформувати в ще одну складову свого імперського простору. Чи не найповнішою мірою на собі це відчуває Україна, яка традиційно є історичною противагою амбітним великодержавним планам Кремля. Найголовнішими засобами впливу серед них є розв'язана Росією гібридна війна проти України, ціль якої – завдати Україні максимальної шкоди та збитків практично в усіх сферах життєдіяльності з використанням будь-яких (включно із

забороненими) методів та інструментів з наступним поглинанням її як власного ресурсу.

Російська ціннісна «матриця» при цьому спрямована на український домен цінностей з намаганням принизити, дискредитувати і, зрештою, зруйнувати його та здійснити процедуру віртуального та онтологічного заміщення. Чільне місце при цьому обіймає політико-світоглядний концепт «русский мир» для інституалізації гуманітарного простору РФ поза її державними межами. Економічні важелі, насамперед сировинні, енергетичні та технологічні, спрямовуються на посилення залежності економіки (а отже, і рівня життя населення) України від російських монополій. Активно практикується фінансування «п'ятої» колони в Україні шляхом корупційних дій та пошуку можливостей використання для власних інтересів зв'язків у різних гілках влади, управлінських сферах, силових структурах та органах безпеки тощо. Повномасштабною видається також й інтервенція в культурну сферу України: радіо- та телемережу, періодичні видання, інтернет-ресурси, кіноіндустрію; підконтрольні Москві церковні структури використовуються для створення в публічному просторі держави осередків кризових ситуацій, конфліктогенних зон, відвертих актів протистояння законній владі. Цинізм російської влади в зневажанні людськими долями, їхні амбітні плани щодо переоблаштування всього світу за власними лекалами змушують світову спільноту сприймати такий виклик всерйоз і солідарно та вишукувати ефективні рішення розв'язання цієї проблеми: «Російська ставка на хаос і конфліктність може стати вирішальним чинником консолідації провідних

глобальних гравців навколо узгоджених правил, цінностей та орієнтирів» [17, с. 413]. І досвід ХХ ст. з подолання колективними зусиллями глобальної загрози від нацистського режиму дає обнадливі сподівання на торжество загальнолюдських цінностей.

Інвазія агресивної чужорідної ціннісної матриці в український соціум розпочинається з докладання різноманітних зусиль зі створення в ньому **ціннісного вакууму**, стирання зі свідомості та пам'яті автохтонного населення одвічних смислів та векторів життя. Досягається це найрізноманітнішими шляхами та засобами, вихідними з яких є фізичне знищення непокірних («інших»), виселення та депортація з рідних країв, терор голодом, кримінальні переслідування та репресії, постійна і всюдна регламентація життя і діяльності, роботи і відпочинку, потреб і обов'язків, навіть мрій і сподівань. Водночас докладаються цілеспрямовані зусилля з переформатування не лише людини, але і її навколишнього світу, тобто світу української людини. Ще засновник більшовизму просторікував про те, що з усіх видів мистецтва для них найважливішим є кіно. Ця сфера, як і всі інші напрямки т. зв. культури агресора, стала механізмом доведення до споживача символів, зразків, еталонів та поведінкових кодів, котрими мають надихатися суб'єкти сприйняття. При цьому навіть не припускалася можливість піддавання сумніву чи запереченню запропонованих цінностей – за це передбачалось кримінальне покарання. В умовах руйнування традиційного життєсвіту і створення ціннісного вакууму потреба у виживанні викликала необхідність **ціннісної мімікрії** – пристосувальної адаптивної реакції на існуючі

загрози власному існуванню, суть якої полягала в коригуванні світоглядних та ідейних орієнтацій та переконань, поведінкових норм та звичок, смислових життєвих ідеалів. Головна мета подібної ціннісної мімікрії – **потреба у виживанні**, продовженні власного існування та кола ближніх (сім'я, рід, спільнота тощо) людей. Для окупаційної влади доведення місцевого населення до стану, під час якого найголовнішою метою їхнього існування є постійна думка і зусилля щодо фізичного виживання, є найоптимальнішою підвалиною для перетворення цієї людності в масу слухняних виконавців їхньої волі.

World Values Survey (WVS)

Ціннісні зрушення в суспільствах модерної доби відображають глибинні процеси, котрі протікають на різних його рівнях, насамперед політичному, громадянському та економічному. Фундаментальне значення при цьому набувають також глобальні процеси та міждержавні стосунки. Від їхнього розуміння істотно залежить визначення стратегій стійкого розвитку, логістики та прогнозування розвитку, адекватного реагування на виклики та загрози всьому людству і окремим його регіонам та суб'єктам міжнародних відносин. Вказані чинники істотно мотивували започаткування у 1981 р. проекту **Європейське дослідження цінностей (European Values Study) (EVS)**. Нідерландські вчені Ян Керкгофс та Рууд де Мур з Університету Тілбурга вирішили дослідити, яким чином економічні та технологічні трансформації вплинули на основні цінності та мотивації громадськості розвинених індустріальних суспільств. Підтримуючи цю ініціативу, аналогічні моніторинги

були здійснені в тому ж році також і в США, Канаді та деяких інших країнах під керівництвом відомого соціолога, директора Центру політичних досліджень Р. Інглгарта. Так фактично було започатковано проект **Огляд цінностей світу, або Всесвітнє дослідження цінностей (World Values Survey) (WVS)**. І результати були вражаючими, насамперед у контексті виявлення глобальних позитивних зрушень у суспільному розвитку світової спільноти. Як згодом зазначав соціолог Х. Херпфер (Абердин, Велика Британія), президент Всесвітньої асоціації цінностей, «результати WVS показують, що кореляція між цінностями самовираження і активністю соціальних рухів громадянського суспільства і демократичних інститутів дивовижно потужна і проявляється в суспільствах по всьому світу» [23, с. 38].

Дослідження в рамках **EVS/WVS** здійснюються за стандартизованою методикою, логістикою та позиціями. Про їхній зміст досить чітко уявлення дають змінні (кластери), апробовані вже в другому і третьому циклах. Основними з них є: задоволеність життям; толерантність (у сексуальній сфері); толерантність (в етнічній сфері); протестна поведінка; міжособистісна емпатія; взаємна довіра; соціальні зв'язки; інституціональна довіра (до органів влади); інституціональна довіра (до політичних інституцій); політична поміркованість; інтерес до політики; громадська діяльність; релігійність [3, с. 114]. Протягом останніх десятиліть і донині вони проводяться в понад 100 країнах світу, в яких проживає більше 90% населення планети [10]. Періодичність досліджень вимірюється своєрідними «хвилями» – першою (1981–1984) та другою (1989–1993);

потім WVS здійснювалися з інтервалом кожні п'ять років. В Україні відповідний соціологічний моніторинг EVS відбувався в 1996 та 2008 роках, а WVS – в 1999, 2006, 2011 та 2020 роках. Кожна країна, з учасниць опитування, отримує, таким чином, можливість не лише мати уявлення про ціннісні зміни, які відбуваються всередині неї самої, але й відчуття своєї причетності/непричетності до позитивних/негативних аксіологічних змін і тенденцій, котрі протікають на глобальному та локальному рівнях.

Одним з очільників та концептуалістів WVS був американський соціолог Р. Інглгарт, який запропонував ефективну програму оцінки аксіологічних змін та їхнього впливу на різноманітні сфери суспільного життя, насамперед на рівень розвитку економіки та демократії. Модель Інглгарта ґрунтується на порівняльному зіставленні показників різних країн за принципом **бінарної опозиції**: 1) традиційні цінності – секулярно-раціональні цінності; 2) цінності виживання – цінності самовираження. Ідеальним маркером для оцінки цієї моделі є суспільство західного типу, в якому перша опозиція передбачає рух від індустріального («матеріалістичного») до постіндустріального (інформаційно-технологічного) суспільства, а друга підкріплюється постійно зростаючими високими рівнями ВВП та загального добробуту населення цих країн. Для країн третього світу та колишнього «червоного поясу» (радянського домінування) (Ex-Communist або Orthodox, тобто екс-комунізму чи православ'я – в термінології Інглгарта), а отже – і для України, перші складники обох опозицій – традиційні цінності та цінності виживання – набувають додаткового змісту,

пов'язаного з накладанням одна на одну двох критеріальних схем: власної ціннісної (1) та привнесеної окупантом (2). Як зазначали Х. Вельцель та Р. Інглгарт, «без колапсу радянського імперіалізму жодні хвилі демократизації не прокотилися б Східною Європою 1989 року. Це безсумнівно, проте це не спростовує теорію модернізації» [3, с. 95]. Але і в цьому випадку, згідно з концепцією міжпоколінної трансмісії цінностей, обґрунтованою цими вченими, традиційні релікти, навіть у разі відсутності об'єктивних підвалин їх існування, продовжують відтворюватися, репродукуючи певним чином і ті чи інші риси життя минулого. І саме економічна та культурна модернізація в змозі спочатку притлумити, а згодом – і повністю розірвати відтворення архаїчних цінностей «матеріалістичної» доби, у випадку з Україною – з жахами тоталітарної минувшини.

Соціологія 1981–2001 рр. (81 країна, 85% населення планети) дала можливість зробити надзвичайно важливі висновки: «Зasadничі цінності й переконання, характерні для членів передових суспільств, радикальним чином відрізняються від цінностей і переконань жителів менш розвинених країн – і ці цінності в процесі соціально-економічного розвитку еволюціонують в прогнозованому напрямку. Зміни цінностей, в свою чергу, ведуть до важливих соціально-політичних наслідків, сприяючи утвердженню гендерної рівності та демократичних свобод і вдосконаленню державного управління» [11, с. 10]. На підставі величезного емпіричного матеріалу Інглгарт навіть сформулював фундаментальне узагальнення – теорію постматеріалізму, згідно з якою в сучасних розвинених країнах визначальним

ціннісним центром для громадян є **суб'єктивне благополуччя**.

Екстраполюючи це узагальнення на Україну 90-х років минулого століття, стає цілком очевидним смисл економічного шантажу України з боку Росії: гальмування її економічного розвитку залишало в пріоритеті, як у радянські часи, на передньому плані саме цінності виживання, а не саморозвитку. Про це переконливо засвідчили відстеження ціннісних орієнтацій сучасної молоді України (вік від 14 до 35 років) на предмет пріоритетності ціннісних кластерів для їхнього саморозвитку [24]. З беззаперечною перевагою на чільному місці виявився такий показник, як **«стабільна економіка»**, причому протягом усього проміжку часу дослідження: 1996 р. – 68%, 2006 р. – 64,7%, 2011 р. – 72,6%. Навіть такий важливий показник, як «боротьба зі злочинністю», виявився практично на порядок меншим (відповідно по роках – 13,2; 8,3 і 8,6%), тобто суспільні негаразди не такою мірою турбували ініціативну молодь у своїх амбіційних планах, аніж незадовільний економічний чинник.

Новітні ціннісні тренди

WVS-7, тобто сьома хвиля Світового дослідження цінностей, в Україні виявила низку змін та тенденцій, причому як позитивного, так і дещо небажаного змісту. Слід мати на увазі, що повнота і спектр опитування охоплюють практично увесь домен сучасного життєсвіту українських громадян, про що свідчать запропоновані реципієнтам позиції для оцінки. Всього було запропоновано 14 кластерів, тобто типологічно споріднених тематичних груп: соціальні цінності, ставлення і стереотипи; соціальне

благополуччя; соціальний капітал, довіра і членство в організаціях; економічні відносини; корупція; міграція; індекс постматеріалістичних цінностей; наука і технології; релігійні цінності; безпека; етичні цінності і норми; політичні інтереси і політична участь; політична культура і політичний режим; демографічна інформація [19]. Ціннісний зміст кожного з кластерів відображає ту чи іншу сферу буття нації-держави, презентованої крізь призму особистісного сприйняття та реакції на дійсність, у якій здійснюється соціалізація індивідів.

Дослідницький колектив під керівництвом відомої соціологині О. Балакіревої стверджує: «Українці почуваються в більшій безпеці, в тому числі фінансово, а також більш щасливо, ніж 9 років тому. Крім того, більшість тенденцій свідчать про рух до секулярно-раціональних цінностей і цінностей самовираження» [19, с. 13]. І це сталося за період, означений складними внутрішньополітичними викликами та зовнішніми загрозами для України. Втім аналітики мусили констатувати також і ту прикру обставину, що «ціннісно-культурне поле українського суспільства характеризується суперечливим та дуже повільним відходом від пострадянських орієнтацій у сферах розбудови державного та політичного устрою, економіки, формування міжособистісних стосунків, правової системи тощо» [19, с. 13]. Вельми показовими в цьому відношенні є відповіді щодо поважання в Україні прав людини (аксіологема Q253). Основний масив оцінок (приблизно $\frac{3}{4}$ опитаних) групується навколо ситуації непевності: «в деякій мірі поважаються», «швидше не поважаються»; майже п'ята частина (17,0%) вказала – «абсолютно не поважаються».

Причому загальний тренд, порівняно з 2011 р., визначився чіткими тенденціями позитивних змін. Попри всі сукупні причини відповідних змін, агресивна політика РФ щодо України відіграла свою знакову роль в обох випадках: у першому, при нарощуванні позитивних змін, йдеться про мобілізаційну відповідь українського суспільства на гібридну війну, в другому, збереження радянських артефактів, – як один із наслідків нарощування того ж деструктивного впливу РФ на внутрішньоукраїнські структури на предмет посилення їхньої залежності, лояльності чи навіть беззастережної відданості Кремлю.

Тим часом WVS намагається охопити до своєї мережі досліджень також і РФ. За оцінками самих російських соціологів, за підсумками сьомої хвилі WVS (2015) «на тлі погіршення матеріального становища населення виявились ознаки соціогуманітарної рецесії: знизилась підтримка сучасних базових цінностей – життя, незалежності, свободи, ініціативності, прав і свобод людини, знизився й індекс соціального самопочуття людини» [5, с. 81]. Поза сумнівом, подібні екзистенційні зміни є прямим наслідком політики путінського режиму щодо нарощування самодержавного правління та агресії проти інакомислячих.

Досить обнадійливими в контексті формування національної свідомості громадян демократичної країни є результати соціологічного дослідження «Хто ми: портрет українців очима українців», яке здійснив Український інститут майбутнього упродовж 17 липня – 1 серпня 2021 р. Репрезентативне дослідження було як за вибіркою (5000 респондентів), так і за регіонами – Захід, Схід, Південь, Центр, Донбас (крім тимчасово

окупованих територій ОРДЛО та АРК). Двома новими найпоширенішими цінностями українців стали *свобода слова* (45%) і *сім'я* (36%); до них впритул наближаються за значенням *добробут* (31%), *можливість критикувати владу* (31%) та *незалежність України* (30%) [12]. Надзвичайно показовими є і думки громадян щодо головних **СИМВОЛІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ** України, серед яких були означені: прапор (60%), гімн (52%), мова (46%), тризуб (36%), вишиванки (29%) та українські пісні (19%). Дослідники особливо наголошують на цій знаковій відмові від «борщового» символізму на користь державного й етнічного: «Такий вибір – перший крок до усвідомлення держави (а не території, населеної українцями)» [12]. Так, натуральний символізм щодо України – ще один релікт імперсько-радянської минувшини, коли її розглядали лише як ресурс, зі своїми прикметними і пікантними – для московського центру – особливостями, цікавими на предмет усвідомлення свого імперського розмаїття. Але для України – нічого більшого: невизнання і несприйняття ані як окремого народу, ані як держави, ані як самобутньої унікальної культури. Тому означені світоглядно-ціннісні зрушення в суспільній свідомості українців переконливо засвідчують: три десятиліття незалежності, попри усі складнощі та виклики, все ж дали свої ваговиті плоди, коли громадяни України самоусвідомлюють себе як самодостатню складову європейської цивілізації.

Практично одночасно з цим дослідженням Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова 29 липня – 4 серпня 2021 р. провели опитування щодо такої фундаментальної національної цінності

України, як **державна мова** [7]. Відомо, що з липня 2019 р. набув чинності закон про функціонування української мови як державної, а з січня 2021 р. запрацювало його положення про її функціонування у сфері обслуговування, причому незалежно від форми власності. Опитування було репрезентативним – і щодо кількості респондентів, і щодо охоплення регіонів. Виявилось, що понад половина (54,9%) підтримують регламентовані норми, хоча значна частина (20,2%) їх не сприймає. При цьому майже дві третини учасників (59%) засвідчили, що використання української мови у сфері обслуговування таки стало дещо більшим. Вельми показовою є і статистика щодо визнання української мови як рідної залежно від величини та статусу населеного пункту, в якому проживають реципієнти. Для міст-мільйонників цей показник складає 54,5%, у містах від ста тисяч і до мільйона – 76,2%, міст і містечок до ста тисяч – 81,6%, а в селищах міського типу та селах – 87,9%. Це вкотре засвідчує ту обставину, що саме міська інфраструктура в часи радянщини була основним середовищем зросійщення українців, і наслідки цієї політики не подолані і донині. Отже, закон почав діяти, хоча і з великим запізненням, але до повного унормування вимог щодо повноти функціонування державної мови ще непростий шлях. Адже для 78,3% українців українська мова є рідною, і формальні показники поки що засвідчують певну неповноту у дотриманні їх конституційних прав, так само як і для всіх громадян щодо обов'язковості виконання закону про функціонування української мови як державної.

А якщо порівняти з думками громадян висновки експертів: чи зміниться

істотно картина з утвердженням національних цінностей в Україні? Відповідь на це питання можна отримати, звернувшись до спеціального дослідження, проведеного до 30-річного ювілею незалежності України [22]. Своєрідним концентром запитальника була оцінка головних позитивних і негативних подій за цей історичний проміжок. Серед позитивних визначились з першочерговістю таких подій: Революція Гідності; вибори–2004 і Помаранчева революція; референдум про незалежність України 1991 р.; прийняття Конституції України; прийняття Акта про незалежність України; запровадження безвізового режиму з ЄС та ін. Серед негативних подій, приблизно з однаковими «мінусовими» рейтингами, виокремились такі: пандемія коронавірусу; окупація Криму; укладання «Харківських угод» про продовження перебування ЧФ РФ в Севастополі; президентство В. Януковича; вбивство В'ячеслава Чорновола тощо. Практично всі події, виходячи із симпатій та антипатій фахівців, мають безпосереднє відношення до загальнонаціональних суспільних інтересів, тобто стосуються як усієї держави, так і кожного з її громадян. Причому якщо позитивні тренди асоціюються з волевиявленням громадян самої України, то негативні містять у собі, прямо чи опосередковано, деструктивні впливи спадкоємиці СРСР і країни-агресора – Російської Федерації. А це, у свою чергу, має слугувати – і слугує – для громадянського суспільства та владних структур України безпосереднім дороговказом щодо змісту і значення тих цінностей, якими живе і надихається український народ, і тими ерзацами-матрицями, котрі нахабно і цинічно намагається увіпхати до

нашого спільного дому непроханий північний сусід.

Відомий український соціолог А. Ручка концептуально узагальнив динаміку ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991–2020), що дало можливість виявити чинність та евристичну продуктивність моделі Інґлгарта щодо України [18, с. 72]. Зокрема, до 2000 р. переважали (три чверті населення) «матеріалістичні» цінності («виживання»), серед яких домінували «тілесно-вітальні цінності» (здоров'я, добробут, сім'я тощо): з покращанням економічного становища в 2001–2010 рр. зросли цінності соціального комфорту та самореалізації; наступна декада 2011–2020 рр., попри колосальні збурення політичного та військового чину, засвідчила прогресуюче зростання значення цінностей самореалізації та демократії. У зв'язку з цим вчений зазначає: «Зростання рейтингу самореалізаційних цінностей свідчить про поширення в українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного з реалізацією цінностей саморозвитку... Зростання важливості просоціальних цінностей (особливо у третій декаді) пов'язується із посиленням комунікації, толерантності, солідарності, соціальних зв'язків, пошуку сенсу життя в актуальних суспільних умовах» [18, с. 77]. У своїй сукупності модернова стратегія самореалізації в українському суспільстві має вишукувати можливість інституалізації принципів розширення індивідуальної свободи і відповідальності, рівних можливостей, а також досягнення універсальної раціональності і ефективності. Традиційна проблема виживання індивідів та цілих спільнот, століття практикована окупаційними режимами,

має залишитись лише набутком минувшини – як гірке попередження про неприпустимість повернення до подібного стану речей.

Предиктори та аксіологеми самореалізації серед української політичної нації, громадянського суспільства знаходяться в ціннісному гнізді загальноєвропейських цінностей з притаманними їм гуманістичними та демократичними домінантами. В цьому випадку слід згадати пророчі слова К. Вельцеля та Р. Інґлгарта щодо стратегії ціннісних трансформацій: «Утвердження демократії – не просто результат вишуканого торгу в колах еліт і «конституційної інженерії». Воно залежить від глибоко закорінених ціннісних орієнтацій народу в цілому. Ці орієнтації спонукують людей вимагати свободи і «зворотного зв'язку» з боку влади – і підкріплювати слова діями, котрі забезпечують такий результат. Справжня демократія – не механізм, який достатньо завести, щоб він працював автоматично. Її дієздатність залежить від народу» [11, с. 11]. Відомий український історик Я. Грицак звертає увагу на здатність українського народу до максимальної концентрації зусиль для відсічі/подолання смертельної загрози для свого існування. Цю здатність вчений називає «**фактором X**» – самоорганізацією українського суспільства, за якою стоїть потужна історична традиція. Йдеться, по суті справи, про інтуїтивне відчуття наближення до тієї межі, за якою втрачається сутнісна якість самої системи, тобто українського етносу. А. Ручка іменує цей чинник «**загальним солідаризмом**» [18, с. 77]. Потужна стороння бифуркація виступає як своєрідний каталізатор концентрації внутрішніх потенцій народу, спрямованих на усунення дії такого чинника.

На прикладі подій 2013–2015 рр. в Україні виявилось, що солідарність – імпліцитна архетипова ознака українського характеру. Вона з'являється як колективна реакція на спричинену несправедливість, намагання влади реанімувати життєсвіт минувшини, асоційований насильством, несвободою, репресіями та злиднями. На такому когнітивному ґрунті і відбулася «поляризація солідарності до непримиренних «ми» і «вони» [14, с. 22]. В даному разі «ми» – активна частина громадянського суспільства, котра прагне утвердження цінностей самовираження та демократії. «Вони» – прихильники (вільні чи невільні) традиційних цінностей тоталітарного стибу зі сподіванням утвердити в державі жорстку недемократичну систему правління. Як відомо, в самій Україні «ми» дістали перемогу, щоправда дорогою ціною, а «вони» кинулись за допомогою до володаря і носія тоталітарних матриць – Росії.

Новітня історія України засвідчує існування тих чи інших тенденцій та намірів утвердження авторитарності влади. Окрім відвертого зовнішнього протекціонізму до подібних явищ, насамперед з боку РФ, певною мірою цьому сприяла й електоральна поведінка виборців України. Саме завдяки їхній волі, виявленій на президентських виборах, владу обіймали претенденти з непомірними амбітними планами і намаганнями втілити їх у життя неправедним чином. І знову саме воля спільноти, громадянського суспільства шляхом організованого мирного спротиву ставала перепоною на шляху до подібних зловживань. У цьому зв'язку наукова соціологія засвідчує, що суспільний запит на «сильну руку» в Україні не

приведе до авторитаризму [15]. Теоретичним підґрунтям такого висновку є теорія конгруентності, згідно з якою правлячий режим є стабільним тією мірою, якою його спосіб здійснення влади відповідає уявленням та сподіванням людей про її належне функціонування. При існуванні об'єктивних причин для розчарування (невиконання передвиборної програми, зловживання, корупція тощо) суспільна думка рефлексує в бік необхідності зміни управлінських структур і зазвичай досягає своєї мети. Щоправда, ціна за подібні владні експерименти для всієї України буває занадто дорогою, що переконливо засвідчили події, пов'язані зі спричиненням Революції Гідності.

Українська історія в часи бездержавності є яскравим прикладом незгасаючої боротьби українського народу за незалежність. Водночас це спостерігалось у визвольних змаганнях завжди – це була і боротьба за демократію. Безумовним підтвердженням цього є новітня історія України, в якій народ хотів мати не просто незалежну державу з будь-якою формою правління та суспільного ладу, а жадав і жадає розбудовувати саме країну з європейськими демократичними цінностями, котрі є органічними і для самого українського народу. Свідченням цього є суспільно-політична реакція громадян на спроби влади в той чи інший спосіб «автократизувати» своє правління. Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності, солідарний спротив російській агресії – ці та інші події переконливо засвідчують, що український народ цінує демократію, розбудовує її і вимагає від усіх гілок влади адекватної реакції на свої ініціативи.

Висновки

Конституція України (ч. 1, ст. 3) урочисто проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Тим самим людина постає найвищою національною цінністю, задля якої вибудовується вся система регулятивних відносин як усередині держави, так і в її стосунках із зовнішніми партнерами. Людина як національна цінність постає головно у трьох ієрархічних вимірах: індивіди, спільноти та нація як сукупний контент усіх громадян держави. Відповідно відбувається смислове та об'ємне навантаження національних цінностей на всіх трьох названих рівнях, починаючи від особистісно-екзистенційних, міжособових та міжгуртових і закінчуючи синергетичними вимогами безпеки, розвитку та процвітання.

Сутнісна структура ціннісного буття залежить від змістового наповнення його базових компонентів: аксіологем, предикторів, атитюдів, доменів та життєсвіту загалом. У своєму природному розвитку етнос набуває вираженого та збалансованого смислового відношення до світу, котре забезпечує йому сталий розвиток на всіх рівнях буття: особистісному, родинному, спільнотному, загальнонаціональному. Агресивне втручання і тиск на його ціннісні архетипи з боку завойовника відбувається шляхом накладання трансформаційної матриці з векторизованою кодифікацією мислення, поведінки та діяльності людини. Українське суспільство протягом багатьох століть було об'єктом подібного впливу, внаслідок чого виявився істотно порушеним його ціннісний домен, що потребує цілеспрямованого докладання

сукупних зусиль незалежної держави з його відродження та гармонізації.

Сучасні ціннісні тренди відслідковуються, починаючи з 1981 р., в рамках проєктів **Європейське дослідження цінностей (European Values Study) (EVS)** та **Огляд цінностей світу, або Всесвітнє дослідження цінностей (World Values Survey) (WVS)**. Були виявлені глобальні позитивні зрушення в суспільному розвитку світової спільноти, зокрема кореляція між цінностями самовираження й активністю демократичних інститутів громадянського суспільства. Запропонована дослідницька модель ґрунтується на зіставленні показників різних країн за принципами: *традиційні цінності – секулярно-раціональні цінності; цінності виживання – цінності самовираження*. Ідеальним маркером для оцінки цієї моделі є суспільство західного типу, в якому перша опозиція передбачає рух від індустріального («матеріалістичного») до постіндустріального (інформаційно-технологічного) суспільства, а друга підкріплюється постійно зростаючими високими рівнями ВВП та загального добробуту населення цих країн. Україна з другої половини 90-х років ХХ ст. включена в обидва проєкти, що дає можливість виявляти позитивні та негативні тренди в суспільних трансформаціях та співміряти їх із світовими тенденціями. При цьому предиктори та аксіологеми, увесь ціннісний домен української політичної нації та громадянського суспільства знаходяться в нерозривній єдності із загальноєвропейськими цінностями, з притаманними їм гуманістичними та демократичними домінантами. Водночас, зважаючи на взаємозв'язок процесів демократизації та економічного поступу і зворотного зв'язку між ними, постає

необхідність кардинальної трансформації виробничої сфери у напрямку зменшення залежності громадян від цінностей виживання.

Позитивні зміни в ціннісних трендах пов'язані, особливо серед представників середнього і молодшого поколінь, з усвідомленням значення загальнодержавних цінностей (суверенітету, територіальної цілісності, безпеки), взаємнісних аксіологем та атитюдів (толерантності, солідаризму, відповідальності, справедливості), культурних ідентифікаторів нації (мови, культури, релігії та ін.), із зростанням рейтингів самореалізації особистості, поширенням креативної індивідуалізації та пріоритетності цінностей саморозвитку тощо. У своїй сукупності модерна стратегія самореалізації в українському суспільстві дає можливість утверджувати принципи розширення індивідуальної свободи і рівних можливостей, а також досягнення універсальної раціональності й ефективності. Традиційна проблема виживання індивідів та цілих спільнот, століття практикована окупаційними режимами, має залишитись лише набутком минувшини – як гірке попередження про неприпустимість повернення до подібного стану речей. У цьому контексті особливого значення набуває проблема протистояння і неприйняття російської матриці буття з її потугами звести нанівець усю систему національних цінностей України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амелъченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 45 с.
2. Брубейкер Р. Громадянська та етнічні нації у Франції та Німеччині. Націоналізм. Антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 797–803.
3. Вельцель Х., Инглхарт Р. Людський розвиток і «вибух» демократії: варіації змін режимів серед 60 суспільств. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2008. № 1. С. 85–118.
4. Гай-Нижник П., Чупрій Л. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея*. 2014. Вип. 5 (84). С. 465–471.
5. Головин Н. А., Сибирев В. А. Исследования ценностей. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2016. Т. XIX. № 3 (86). С. 80–83.
6. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ: НІСД, 2010. 288 с.
7. День української писемності та мови-2021: чи стає державної мови більше у публічному просторі? URL: dif.org.ua/article/den-ukrainskoi-pisemnosti-ta-movy2021-chi-stae... (дата звернення: 08.11.2021).
8. Дрейер Й. Символ і теорія життєсвіту: «Трансценденції життєсвіту і подолання їх за посередництвом знаків і символів». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. № 3. С. 3–25.
9. Звездова О. Популяризація європейських цінностей як завдання культурної політики Європейського Союзу в Україні. *Європейські історичні студії*. 2000. № 15. С. 41–49.
10. Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. Москва: Мысль, 2018. 347 с.
11. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / пер. с англ. Москва: Новое изд-во, 2011. 464 с.
12. Котенський А. Дослідники назвали нові головні цінності українців. URL: portal.lviv.ua/news/2021/10/01/doslidnyky-nasvaly-novi-holovni-thinnosti-ukraintsiv (дата звернення: 01.10.2021).

13. Крисаченко В. С. Механізм формування класичних політичних націй. *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / за ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. С. 71–87.

14. Макеєв С. Диференціація солідарності в екстраординарних обставинах 2013–2015 років в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 1. С. 3–25.

15. Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на «сильну руку» не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67.

16. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року. Документ 950_008. Підписання від 04.04.1949. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text.

17. Режим Путіна – перезавантаження-2018 / М. М. Розумний (заг. ред.). Київ: НІСД, 2018. 480 с.

18. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991–2020 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. Вип. 7 (21). С. 69–70.

19. Світове дослідження цінностей 2020 в Україні / кер. досл. О. М. Балакірева. Київ: Український центр дослідження політики, 2020. 214 с.

20. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. кол.: М. І. Михальченко (кер.) та ін. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

21. Тимофеев И. Россия и Запад: проблема в ценностях. URL: ru.valdaiclub.com/a/highlights/rossia-i-zapad-problema-v-tsennostyach/ (дата звернення: 12.07.2021).

22. Україні – 30. Оцінки успішності суспільно-політичного розвитку країни: погляд експертів. URL: dif.org.ua/article/ukraina-30-otsinki-uspishnosti-suspilno-politichnogo-rozvitku-ukraini-poglyad-ekspertiv_2 (дата звернення: 19.08.2021).

23. Херпфер Х. О международной научно-исследовательской программе «Всемирное изучение ценностей» и Всемирной ассоциации по изучению ценностей. *Социология*. 2013. № 4. С. 33–41.

24. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень): інформаційна брошура. Київ: СПД Соколянський А. Ю., 2011. 23 с.

25. Чередниченко А. А. Європейські цінності: теоретичні засади формування. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2020. Вип. 1 (44). С. 20–25.

26. Шульга О. Ціннісний та економічний домени символічного універсуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С. 117–132.

27. Definition of the most basic European Values and their significance for our modern society. CC by European Values. 2002. 46 p.

28. Rokeach M. A theory of organization and change within value – attitude systems. *Journal of Social Issues*. 1968. № 24 (1). P. 15–33.

REFERENCES

1. AMELCHENKO, N. (2013). *Values of the United Europe*. Kyiv: NGO “Laboratory of Legislative Initiatives”, 45 p. [in Ukr.]
2. BRUBAKER, R., PROTSSENKO, O., LISOVYI, V., comps., (2000). *Civil and Ethnic Nations in France and Germany. Nationalism. An Anthology*. Kyiv: Smoloskyp, pp. 797–803. [in Ukr.]
3. WELZEL, H., INGLHART, R. (2008). Human Development and the “Explosion” of Democracy: Variations in Regime Change among 60 Societies. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (1), pp. 85–118. [in Ukr.]
4. HAI-NYZHNYK, P., CHUPRII, I. (2014). National Interests, National Values, and National Goals as Structural Factors in National Security Policy. *Hileia*, Vol. 5 (84), pp. 465–471. [in Ukr.]
5. GOLOVIN, N., SIBIREV, V. (2016). Values Research. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii* (Journal of Sociology and Social

- Anthropology), Vol. XIX (3 (86)), pp. 80–83. [in Rus.]
6. HORBULIN, V., KACHYNSKYI, A. (2010). *Strategic Planning: Solving Problems of National Security: A Monograph*. Kyiv: NISS, 288 p. [in Ukr.]
 7. *Day of Ukrainian Literature and Language 2021: Is the State Language Becoming More Common in Public Space?* [online] Available at: dif.org.ua/article/den-ukrainskoi-pisemnosti-tamovy2021-chi-stae... [Accessed 8 Nov. 2021]. [in Ukr.]
 8. DREYER, J. (2011). Symbol and Theory of Life in the World: “Transcendence of the World of Life and Overcoming Them through Signs and Symbols”. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (3), pp. 3–25. [in Ukr.]
 9. ZVIEZDOVA, O. (2000). Promotion of European Values as a Task for Cultural Policy of the European Union in Ukraine. *Yevropeiski istorichni studii* (European Historical Studies), (15), pp. 41–49. [in Ukr.]
 10. INGLEHART, R. (2018). *Cultural Evolution: How Human Motivations Change and How This Changes the World*. Moscow: Mysl, 347 p. [in Rus.]
 11. INGLEHART, R., WELZEL, K. (2011). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Sequence of Human Development*. Moscow: Novoye izd-vo, 464 p. [in Rus.]
 12. KOTENSKYI, A. *Researchers Have Named New Main Values of Ukrainians*. [online]. Available at: portal.lviv.ua/news/2021/10/01/doslidnyky-nasvaly-novi-holovni-thinnosti-ukraintyv [Accessed 01 Oct. 2021]. [in Ukr.]
 13. KRYSACHENKO, V., ed., (2004). The Mechanism of Classical Political Nations Formation. *Ukrainian Political Nation: Genesis, State, Prospects*. Kyiv: NISS, pp. 71–87. [in Ukr.]
 14. MAKIEIEV, S. (2016). Differentiation of Solidarity under Extraordinary Circumstances of 2013–2015 in Ukraine. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (1), pp. 3–25. [in Ukr.]
 15. MATSIIIEVSKYI, Yu. (2020). Mixed Values and Social Constraints: Why the Demand for a “Strong Hand” Will Not Lead to Authoritarianism in Ukraine. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (4), pp. 43–67. [in Ukr.]
 16. *North Atlantic Treaty. Washington, DC, April 4, 1949. Document 950_008. Signing Dated 04.04.1949*. [online] Available at: zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text. [in Ukr.]
 17. ROZUMNYI, M., ed., (2018). *Putin’s Regime: Reboot 2018*. Kyiv: NISS, 480 p. [in Ukr.]
 18. RUCHKA, A. (2020). Dynamics of Value Priorities of the Population of Ukraine for the Last Three Decades (1991–2020). *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin* (Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes). Vol. 7 (21). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 69–70. [in Ukr.]
 19. BALAKIRIEVA, O., et al. (2020). *World Values Survey 2020 in Ukraine*. Kyiv: Ukrainian Center for Policy Research, 214 p. [in Ukr.]
 20. MYKHALCHENKO, M., et al. (2013). *Social Values of the Population of Ukraine in Theoretical and Practical Dimensions*. Kyiv: I.F. Kuras IPES, NAS of Ukraine, 336 p. [in Ukr.]
 21. TIMOFEYEV, I. *Russia and the West: The Problem of Values*. [online] Available at: ru.valdaiclub.com/a/highlights/rossia-i-zapad-problema-v-tsennostyach/ [Accessed 12 July 2021]. [in Rus.]
 22. *Ukraine Is 30 Years Old. Estimates of the Success of the Country’s Sociopolitical Development: The Experts’ Opinion*. [online] Available at: dif.org.ua/article/ukraina-30-otsinki-uspishnosti-suspilno-politichnogo-rozvitku-ukraini-poglyad-ekspertiv_2 (19.08.2021). [in Ukr.]
 23. HERPFER, H. (2013). On the International Research Program “World Values Study” and the World Association for the Study of Values. *Sotsiologiya* (Sociology), (4), pp. 33–41. [in Rus.]
 24. *Value Orientations of Modern Ukrainian Youth (according to the research results): Information Brochure*. (2011). Kyiv: SEA Sokolian-sky A., 23 p. [in Ukr.]
 25. CHEREDNYCHENKO, A. (2020). European Values: Theoretical Principles of Formation.

Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia (Public Administration and Local Self-Government), Vol. 1 (44), pp. 20–25. [in Ukr.]

26. SHULHA, O. (2016). *Value and Economic Domains of the Symbolic Universe. Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (2), pp. 117–132. [in Ukr.]

27. Definition of the Most Basic European Values and Their Significance for Our Modern Society. *CC by European Values*. (2002), 46 p. [in Eng.]

28. ROKEACH, M. (1968). A Theory of Organization and Change within Value-Attitude Systems. *Journal of Social Issues*, (24 (1)), pp. 15–33. [in Eng.]

Українська історія в часи бездержавності є яскравим прикладом незгасаючої боротьби українського народу за незалежність. Водночас це спостерігалось у визвольних змаганнях завжди – це була і боротьба за демократію. Безумовним підтвердженням цього є новітня історія України, в якій народ хотів мати не просто незалежну державу з будь-якою формою правління та суспільного ладу, а жадав і жадає розбудовувати саме країну з європейськими демократичними цінностями, котрі є органічними і для самого українського народу.